

VI.

ZÁVĚR.

Hospodářská politika feudálního velkostatku na předbělohorské Moravě se opírala o hegemonii pozemkových vlastníků v zemské správě, o téměř neomezená vrchnostenská práva a usilovala prostřednictvím hospodářského zákonodárství i vlastní hospodářskou činností o plné využití všech existujících možností ekonomických i mimoekonomických o zvýšení vrchnostenských příjmů. Hlavním rysem hospodářské činnosti velkostatku bylo vrchnostenské výrobní a obchodní podnikání. Dosavadní průzkum struktury feudálního velkostatku a hospodářských poměrů v českých zemích 16. století vůbec ukazuje, že vrchnostenská výroba a obchod se zakládaly na rozvoji místního, oblastního a vnitřního trhu a na monopolisaci výroby a obchodu v rámci panství. Na rozdíl od některých východoevropských a středoevropských zemí nemohl mít na rozvoj vrchnostenské výroby a obchodu rozhodující vliv zahraniční trh. Tržní základnou byla kromě královských měst četná poddanská městečka, zaznamenávající během 16. století růst. Odbytové možnosti pro zemědělské výrobky se vytvářely i na vesnici a zvláště v oblastech počínající manufakturní výroby. České země zasáhla i cenová revoluce, která značně zvýhodnila vlastní tržní výrobu proti systému pevných dávek.

V předbělohorské době se vytvořila výrobní a obchodní struktura pozdně-feudálního velkostatku jako zvláštního ekonomického útvaru, těžícího prostřednictvím mimoekonomických i ekonomických prostředků z rozvoje zbožní výroby. Organizace tržního styku byla za dané situace velmi důležitá, neboť umožňovala při nízkém stupni výrobní techniky a rozhodujícím významu místního trhu dosahovat značných obchodních zisků. Cestou k tomu byla feudální monopolisace některých odvětví výroby a obchodu, založená na nevolnictví a na feudální pozemkové rentě. Zde se velkostatek musel utkat s dosavadní organizací trhu, ovládanou královskými městy. Boj o tržní a výrobní privilegia probíhal od konce 15. století paralelně v Čechách i na Moravě a v dílčích otázkách pokračoval po celé 16. století za jasné převahy feudálního velkostatku, podporovaného panovnickou mocí Jagellovců i Habsburků. Postupně zatlačil velkostatek i trh poddanských městeček a prosadil zásadu „využití poddaných trhem“, to znamená prodejní i nákupní monopoly, které se staly základem

dem vrchnostenského pivovarnictví, obchodu s vínem, pronikaly do obchodu s dobyt看, dřevem, rybami a jinými produkty. Kromě pivovarnictví však monopoly na všech panstvích neovládly v předbělohorské době trh úplně. Monopoly umožňovaly velkostatku diktovat ceny, usnadňovaly vedení vrchnostenského hospodářství, omezovaly hlavní zdroje městského bohatství, omezovaly podnikání poddaných na trhu a znamenaly jejich zvýšené vykořisťování.

Počátky vrchnostenské výroby, zaměřené na trh, sahají na Moravě, stejně jako v Čechách a jiných středoevropských zemích do 2. pol. 14. a poč. 15. století. Husitské revoluční hnutí a uherské války tento proces zastavily a v 2. pol. 15. a poč. 16. století dochází naopak k rustikalisaci mnoha vrchnostenských dvorů. Ale již koncem 15. a poč. 16. století feudální velkostatek likviduje následky husitství a válek, koncentruje pozemky, získává poddanská města a rozvíjí vlastní obchod. Prvním významným výrobním odvětvím zboží výroby je rybníkářství, nejlépe vyhovující podmínkám konce 15. a poč. 16. století. V polovině 16. století nastává rozvoj dvorů, pivovarů, „průmyslové výroby“. Všestranný rozvoj výrobní a obchodní činnosti velkostatku vrcholí v posledních desetiletích 16. a v prvních desetiletích 17. století. Základem důchodů velkých panství je pivovarnictví a výroba spojená s monopolním trhem na panství. Střední a malé statky jsou více orientovány na obilnářství a dobytkařství a na mimomonopolní trh. V poměru k hospodářství poddaných je na nich stupeň rozvoje vrchnostenského hospodářství vyšší než na velkých panstvích. Rozvoj vrchnostenského hospodářství je ovšem charakterisován velkými místními rozdíly. Záleželo na přírodních podmínkách, na blízkosti trhu i na hospodářské podnikavosti majitele panství. Nejrozvinutější je vrchnostenská výroba v úrodných oblastech a na středních a malých statcích, poměrně málo se rozvíjí na statcích církevních. Značně lokální rozdíly bude třeba teprve zkoumat.

Rozvoj vrchnostenské výroby a obchodu nebyl v 16. století jedinou cestou zvyšování důchodů feudálů. Velmi často vidíme i zvyšování peněžní formy feudální pozemkové renty hlavně zaváděním nových dávek za dosud nezdaněné vrchnostenské „regály“, jako byly pastvy, lesy, řeky apod. Zvyšují se i nájemní platy za pronajatou půdu poddaným a probíhá reluce těch robot, které nebyly realizovány in natura, a to na poměrně vysoké platy. Zdrojem nových peněžních platů je snaha poddaných, osvobodit se z robot a přimůsů, zaváděných velkostatkem. Výnos feudálního velkostatku je pak pestrou směsicí položek různého charakteru od čisté peněžní feudální pozemkové renty, k obchodnímu zisku, založenému ovšem na mimoekonomických faktorech. Na všech typech panství jsou však v předbělohorské době základem důchodů výnosy vrchnostenské výroby a obchodu.

Tato skutečnost ovšem nemůže sama o sobě vést k závěru, že se feudální velkostatek mění ve „výrobní“, „podnikatelský“ a jak bylo někdy souzeno i kapitalistický typ velkostatku. O tom, zda je velkostatek feudální nebo kapita-

listický útvar, nerozhoduje zbožní výroba sama o sobě, ale systém převládajících výrobních vztahů. V předbělohorské době najdeme na všech panstvích vedle sebe robotu, nucenou námezdní práci vlastních poddaných, námezdní práci „cizopanských“ poddaných a ojedinele i nájem svobodných lidí. Jak robotu, tak námezdní práce má na velkostatku zvláštní rysy, dané často místními podmínkami. Roboty jsou buď víceméně přesně specifikované, nebo určené jen potřebou vrchností. Velkostatek usiluje o to, aby se prosadila všeobecná robotní povinnost poddaných, na kterou si teoreticky činil nárok z toho důvodu, že vesnice „jsou vysazeny“ s robotami. O uskutečnění této zásady se pokoušela i právní praxe, ale tvrdý odpor poddaných způsobil, že bylo nutno postupovat „mírnějším“ způsobem. Odpor poddaných způsobil, že musely být brány v úvahu starší specifikace robot a částečně i tradice, jejichž platnost jako důkazu robot byla v právní praxi popírána. Velkostatek si také činil nárok na placenou práci svých poddaných. Na jedné straně je to sice ústupek proti požadavku všeobecných robotních povinností, na druhé straně to však umožňuje velkostatku působit na trh práce, vyhnout se úskalí rozvoje trhu práce a diktovat výhodné mzdy. Placená námezdní práce (nazývaná příznačně také „robotou“) je přechodným typem a nemůže být směřována s kapitalistickým námezdním vztahem. Dělník sice dostává plat, ale neprodává svou práci, nýbrž splňuje svou nevolnickou povinnost. Podobným způsobem je zajišťována potřeba stálých pracovních sil na velkostatku. Čelední poměr má nucený charakter, přes některé smluvní znaky. Zdrojem čeledi jsou hlavně sirotci a již také děti poddaných, podrobovaní „stavuňkům“. Pouze u vyšších kategorií zaměstnanců a u odborníků se setkáváme s ryze smluvním rázem nájmu.

Je takřka nemožné zjistit na moravských velkostatech v předbělohorské době poměr těchto forem práce. Při prosazujících se plných robotách jsou pokusy o číselné vyjádření robot na počet pracovních dnů vždy jen krajně problematickým odhadem. Přes jejich zavádění však robotu ve vrchnostenském hospodářství nepřevládá úplně. Námezdní práce se uplatňuje v době sezónních prací, ve vinařství, v odborných úkonech a podobně. Ale spolu s nucenými formami námezdní práce (placené roboty, čelední služba) má robotu ve vrchnostenském hospodářství velkou převahu. Velkostatek se vyvíjí jasně ve velkostatek robotní a na většině panství má již před Bílou horou robotní ráz, doplněný nucenou námezdní prací. Svobodná námezdní práce je jen výjimkou. To znamená ovšem, že základem výnosu velkostatku i při převaze „běžných platů“ je feudální pozemková renta. Její robotní forma je základem vrchnostenského hospodářství, podobně jako výrobní a obchodní monopoly.

V této práci se nezkoumá otázka postavení poddaných. Poddanská otázka je však s hospodářskou politikou velkostatku a s vývojem jeho struktury těsně spjata. Toto sepětí není jednostranné v tom smyslu, že vývoj struktury velko-

statku působí jen na postavení poddaných. Také poddaní působí svým postojem, svým třídním bojem na strukturu velkostatku.

Z tohoto hlediska jsou v poslední kapitole práce zkoumány formy odporu poddaných proti velkostatku a jejich intenzita. Hospodářská politika feudálního velkostatku znamenala zejména v 2. pol. 16. století soustavné zhoršování situace poddaných, zvyšování objemu feudální pozemkové renty, omezování na trhu, omezování práv. V poddanských poměrech probíhá právě v této době složitý proces přeměny „úročních“ sedláků, na robotnické nevolníky, přeměna sociálního stavu determinovaného převahou peněžní renty na stav určený převahou roboty přímusy, připoutáním k půdě atd. Záměr velkostatku je zcela jasný a v teorii i v právní praxi se prosadilo to pojetí nevolnictví, které známe z pozdějších staletí. Praktickému uskutečnění se ovšem poddaní postavili na odpor. Nastává zostření třídního boje v nejrůznějších formách. Je stále značně roztržštěný, vedený omezenými lokálními zájmy, poddaní důvěřují právu a císaři nebo biskupovi. Poddanské spory se odehrávají před zemským nebo biskupským manským soudem, což mělo vyloučit zásahy panovníka. Nejedná se v nich o „ochranu“ poddaných; soudní jednání je naopak prostředkem k prosazování požadavků velkostatku. Jasně to dokazují normy, používané v „selských rocích“, celá soudní praxe, včetně zásahů panovníka. Pozorujeme zde ve všech případech uplatňování dosti libovolně vykládaných zásad, odpovídajících hospodářským požadavkům velkostatku. Plné roboty, monopoly, sirotčí služba, nucená námezdní práce apod. se stávají celozemskými platnými normami. Praxe zemského soudu má tedy významný nivelizační účinek v rozvoji vykořisťování, přestože nejsou vydány závazné normy pro všechny vrchnosti, např. pro počet robotních dnů, jak tomu bylo v okolních zemích. Soud jako reprezentant zájmů třídy feudálů se snaží omezovat jen některé výstřelky vrchností, jitrčící příliš poddané, a vyvolávat tak iluzi spravedlnosti.

Poddaní se však nespokojovali pouze soudním řízením proti vlastním vrchnostem. Předbělohorské poddanské spory, hlavní forma třídního boje, jsou mnohotvárným jevem, spojujícím různé prostředky třídního odporu proti nárokům velkostatku. Kromě nesnadného, nákladného a nebezpečného soudního jednání se v nich spojuje odmítání povinností, srocování, zbihání, vypovídání poslušnosti a v několika případech i násilné činy proti vrchnosti. Spory trvají obvykle celá léta nebo i desetiletí, což je způsobeno houževnatostí odporu i nepružností feudální justice. Během 2. poloviny 16. století lze jasně pozorovat zintenzivňování odporu poddaných. Roste počet poddanských sporů, až jejich množství samo o sobě vyvolává obavy feudálů a snahu omezit je. Typické jsou stále spory jednotlivých vesnic, ale koncem 16. století dochází stále častěji ke sporům celých panství a vzniká nebezpečí povstání celých oblastí, zvláště na severní a na východní Moravě. Toto nebezpečí si feudálové uvědomovali a jednali pod jeho tlakem. Nejakutnější bylo v době druhé selské války

v rakouských zemích. Zatím máme doklady o ohlasu hornorakouského povstání z let 1595—8 jenom v řadách vládnoucí třídy, která čelila vznikajícímu nebezpečí společnou celohabsburskou pohotovostí a akcí.

Předmětem poddanských sporů jsou všechny nové povinnosti, které rozvoj velkostatku přinášel: na prvním místě roboty, zabírání a zdaňování oběiných pozemků, nové dávky, čelední služba apod. Po částečném přehledu odporu poddaných lze soudit, že houževnatý a soustavný odpor byl hlavní příčinou, která zabránila v předbělohorské době prosazení hospodářské politiky feudálního velkostatku do všech důsledků.

Rozvoj vrchnostenského hospodářství se dotkl i poměrů v poddanské majetkové držbě. Logicky vzniká otázka, zda nedocházelo v důsledku rozvoje vrchnostenského hospodářství k expropriaci poddaných. Nemůže být pochybností o tom, i když je málo konkrétních dokladů, že v 2. polovině 16. století docházelo v poddanské držbě ke změnám, že půda byla zatápěna rybníky a zabírána na dvory. Poddanská půda však byla vykupována anebo nahrazována. Jsou doklady o tom, že předpisy o nahrazování půdy poddaným byly v platnosti, čili že ke zhánění téměř nedocházelo. To odpovídalo plně zájmům velkostatku, který potřeboval poddaného jako robotníka i jako samostatného hospodáře.

Otázka, do jaké míry se v předbělohorské době prosadilo na Moravě druhé nevolnictví, zasluhuje zvláštního zkoumání. Je však zřejmé, že tento složitý zjev se v této době rozvíjel, že se vytvořila ekonomická základna, ze které druhé nevolnictví všude vyrůstá (robotní velkostatek). Na mnoha panstvích roboty v systému feudální renty zřejmě již převažovala a prosadil se nárok na roboty, jako rozhodující ekonomický znak nevolnictví. Také v právním smyslu bylo již nevolnictví takřka úplně formulováno. Pokud se nevolnictví neprosadilo v drastických pobělohorských poměrech, je to opět důsledkem odporu poddaných.

Tato práce byla v podstatě dokončena v roce 1958, a proto nemohlo být k jejímu zpracování využito plně nové literatury, která o pozdněfeudální ekonomice v poslední době vyšla a přinesla často zcela nové pohledy. Vlastní tematiky předbělohorského velkostatku na Moravě se týká ovšem pouze studie Fr. Spurného o Rýmařovsku, kde je proveden zevrubný rozbor hospodářských a sociálních poměrů na janovickém a sovineckém panství, tedy v zajímavé oblasti dolování a železářství. (Dějiny Rýmařovska III, Ostrava 1964). Zato byla podstatně obohacena literatura o pozdněfeudální ekonomice a o velkostatku ve střední a východní Evropě. Na 1. mezinárodní konferenci hospodářských dějin při stockholmském sjezdu historiků bylo jedním z dvou temat srovnávací studium velkostatku od konce středověku. Středoevropských poměrů se týkal především pozoruhodný příspěvek W. R u s i ů s k é h o Hauptprobleme

der Fronwirtschaft im 16. bis 18. Jhd in Polen und den Nachbarländern“, kde autor s velkým přehledem vysvětlil příčiny rozvoje robotního velkostatku v Polsku, vliv této formy velkostatku na hospodářskou úroveň země, na postavení poddaných a úlohu třídního boje. (Première Conférence Internationale d'Histoire Économique. Contributions. Communications. Stockholm 1960). Příspěvek Rusiňského zobecňuje výsledky polského studia velkostatku, které má vysokou vědeckou úroveň. Dokazuje to na příklad studie A. Wyczańského „Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500—1580“ (Warszawa 1960), moderní strukturální rozbor, opřený o statistickou metodu.

Referát W. Abela na zmíněné konferenci, Die landwirtschaftlichen Grossbetriebe Deutschlands (str. 311—319) řeší otázku vzniku a vývoje východoněmeckého Gutswirtschaft tradičním způsobem, zdůrazňuje velkou roli právních a státních poměrů, kolonise, lokátorů, rytířů, slabosti státní moci apod. Polemisuje s výsledky prací historiků NDR, zejména popírá význam shánění poddaných. Pro srovnávací studium jsou zajímavé i ostatní referáty na konferenci. Několik cenných studií bylo věnováno objasnění vlivu cenové revoluce ve střední Evropě na vývoj agrárních poměrů. Je to především stať St. Hoszowského (Rewolucja cen w środkowej Europie w XVI i XVII w, Kwart. Hist 1961, No 2 a podobně L'Europe centrale devant la révolution des prix, Annales 1961, No 3), kde jsou shrnuty výsledky studia cenové revoluce ve střední Evropě, kde je provedena její chronologie a strukturální rozbor cen. Cenová revoluce je podle Hoszowského jednou z hlavních příčin rozvoje robotního velkostatku a druhého nevolnictví. Také T. Wittman („Revolucija cen“ i jeho vlijanije na Vengriju vo vtoroj polovine XVI. v., Srednije veka XX, 1961) považuje cenovou revoluci, jejíž průběh v Uhrách je obdobný jako v ostatní střední Evropě, za jeden z důležitých faktorů změn agrárních poměrů vedoucích k robotnímu velkostatku a „věčnému nevolnictví“. Před nebezpečím přeceňování cenové revoluce v ekonomice střední Evropy varoval M. Malowist (Polska a przewrót cen w Europie w XVI i XVII st., Kwart. Hist. 1961, No 2). Cenový vývoj je podle Malowista výsledkem ekonomických poměrů, nikoliv příčinou jejich změn.

Nejpodnětnější jsou však nové práce o významu zbožní výroby ve feudální ekonomice a v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu. Z naší literatury zde přinesla mnoho pozoruhodných postřehů úvodní kapitola Kalivodovy práce „Husitská ideologie“ (Praha 1961). Autor zde použil Marxových postupů z díla Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie, kde je zbožní směna nazírána jako předpoklad kapitalistické výroby a důsledně uplatnil při rozboru feudální ekonomiky dialektickou metodu. Mnoho kategorií, považovaných dosud za ryze feudální se v tomto pojetí jeví jako přechodné. Tímto způsobem se v jiném světle ukazuje pozdněfeudální velkostatek založený na zbožní výrobě, druhé nevolnictví atd. Tematu této práce se nejvíce týká Kalivodovo pojetí nu-

cené práce. Zatímco zde je traktována jako feudalisační činitel, zdůrazňuje Kalivoda její směřování ke kapitalistickému výrobnímu vztahu.

Mnoho podnětů a nových postřehů pro hodnocení pozdněfeudální ekonomiky přinesla diskuse o charakteru reformace a německé selské války, které se zúčastnili sovětští, němečtí a naši historikové (viz J. Válka, Diskuse o charakteru reformace a německé selské války, SPFFBU, C 9, 1962). I zde byla v popředí pozornosti otázka peněžní směny, peněžní renty, druhého nevolnictví apod. J. M a c e k ukázal, jak peněžní vztahy a zejména peněžní forma feudální pozemkové renty rozkládají feudální poměry a vedou k pronikání kapitalismu na vesnici. Velmi plasticky vylíčil tuto situaci v práci o tyrolské selské válce (J. M a c e k, Tyrolská selská válka a Michal Gaismair, Praha 1960). Směr, hodnotící peněžní směnu jako rozkladný prvek feudální ekonomiky, reprezentovaný v naší historiografii nyní Mackem a Kalivodou nabývá v marxistické literatuře stále pevnějších obrysů. Do jisté míry je to oprávněná reakce na podceňování úlohy peněžní směny ve vývoji ekonomiky, k němuž docházelo v minulých letech, a na mechanické absolutisování výrobních vztahů. Je přirozené, že na základě těchto prací bude nutno znovu zkoumat strukturu pozdněfeudálního velkostatku, jako složitého jevu, v němž se také ohlašuje, jak ukázal Engels, éra kapitalismu v zemědělství.